

mögött bizonyára szélesebb társadalmi körökben elterjedt reménykedések lehettek, ezen esetek nyilván csak a jéghegy csúcsai voltak. Ezt bizonyítja az a nagy figyelem is ami a besúgókat jellemezte ezen ügyben, hiszen még az események után két évvel is foglalkoztak vele, és igyekeztek az újabb információk nyomán korábbi jelentéseiket korrigálni. Az eset azt is igazolja, hogy a politikai szóbeli kommunikáció történetének a legfőbb forrásait a korábbi században, miként a 20. századi diktatúrák történetében is, a belügyi hatóságok iratanyaga képezte.

KÓKAY GYÖRGY

Tankönyvkritika a reformkori sajtóban. A tankönyv az iskolai oktatás legfontosabb eszköze, a tankönyvkiadás pedig évszázadok óta az oktatásügy egyik lényeges, sok vitát kavarázó eleme. A tankönyvek közvetítik a tanulók számára a korszak uralkodó szellemiségét, követniük kell a tudományok fejlettségi szintjét, ugyanakkor csak leszűrt és kikristályosodott ismereteket tartalmazhatnak. A tankönyv anyagának meg kell felelnie a tanulók életkori sajátosságainak, a logikusan tagolt világos szerkezet, a jól érthető és nyelvileg kifogástalan stílus is alapkövetelmény. Terjedelme ne legyen túl nagy, külső kiállítása keltse fel a tanulók figyelmét. A jó és sikeres tankönyv – a magas példányszám miatt – óriási üzleti lehetőséget jelentett a szerzők és kiadók számára. Így volt ez a reformkorban is, amikor a korábbi időszakhoz képest sokkal több tankönyv jelent meg.

A magyar tankönyvtörténet¹ igen érdekes és fontos korszaka a 19. század első fele. A reformkor időszakában felerősödő nyelvmozgalom szerves részeként jelentkeztek a magyar nyelv iskolai tanításáért és az iskolai oktatás magyar nyelvűségéért vívott küzdelmek. A magyar oktatási nyelvért folytatott küzdelem szorosan összefügg a tankönyvek nyelvének kérdésével is, hiszen ezek voltak azok az évek, amikor a latin és német nyelvű tankönyvek mellett egyre nagyobb számban jelentek meg alsó- és középszintű iskoláinkban korszerű tudományos ismereteket közvetítő magyar nyelvű tankönyvek.

A felvilágosodás korában lapjaink, folyóirataink sok tankönyvről közöltek hosszabb-rövidebb méltatást, de ezekben kevés volt a valódi bírálat, inkább ismertetésnek tekinthetők. Mégis nagy szerepe volt ezeknek a közleményeknek, hiszen az ország egymástól távol eső vidékein lévő iskolák tanárai a nyomdák katalógusain kívül többnyire csak ezekből az újsághírekből értesülhettek az elkészült munkákról, azok áráról, és csakis így rendelhették meg az új könyveket. Az ismertetések kiemelték a könyvek erőnyeit, de a hibákról ritkán szóltak. A reformkor időszakában egyre több magyar nyelvű tankönyv jelent meg, az ezekről szóló hírlapi- és folyóirat tudósítások száma is emelkedett. Jelentős változás azonban az, hogy míg korábban csak ismertették a lapokban a tankönyveket, az 1820-as 30-as évektől kezdve egyre inkább jellemzővé vált a valódi, mai értelemben vett, a könyv tudományos és pedagógiai vonatkozásaira is kiterjedő tankönyvkritika.

Egyes megjelent tankönyvbírálatokban rövidebb-hosszabb eszmefuttatásokat olvashatunk tankönyvelméleti kérdésekről is. Szontagh Gusztáv például egy tankönyvbírálatában kifejti,² mennyire más követelményeket kell támasztani egy tudományos művel és egy tankönyvvel szemben. A tudományos kézikönyv esetében követelmény, hogy az figyelembe vegye a legújabb eredményeket, hogy részletesen és kimerítően szóljon az adott tudományterületről. A tankönyv célja azonban más – vallja a szerző. „Az oktatás tárgyai tömördekek, az idő rövid, az iskolában tehát nem lehet mindent ta-

¹ A korszakra vonatkozó tankönyvtörténeti szakirodalomból: FEHÉR Erzsébet: *Magyar nyelvű tankönyvek 1777–1848*. Bp. é. n.; FEHÉR Katalin: *Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18–19. század fordulóján*. = Magyar Könyvszemle 1999. 3. sz. 314–327.

² Fgyelmező 1840. 12.sz. 177–182.

nulni, elég ha ott művelődésünk alapja vettetik meg, mellyen azután az önművelés tovább építhet.” A tankönyvnek tehát csak az adott terület legalapvetőbb tudnivalóit kell magába foglalnia, de azt „világos rendben és előadással. Alaposnak kell lennie, de nem az érthetőség rovására.” A tanár feladata, hogy a tankönyv szövegét kiegészítse, figyelembe véve tanítványai életkorát, érdeklődését és szükségleteit. Ezeket a ma is helytálló tankönyvelméleti megállapításokat különböző megfogalmazásokban számos reformkori ismertetésben és bírálatban megtalálhatjuk.

Ezekben az években születtek meg az első tankönyvekről szóló elméleti jellegű írások is. Matuskovich József³ bencés szerzetes tanár 1842-ben jelentette meg tanulmányát „A magyar iskola-könyvek ügyében” címmel az Athenaeumban.⁴ Örömmel ír arról, hogy az élet minden területén egyre inkább tért hódít a magyar nyelv. Úgy látja, hogy ha a tankönyvek is magyarul íródnának, az nagy mértékben elősegítené a már megindult folyamatot. Jó magyar nyelvű tankönyvek azonban nincsenek, ezért azt javasolja, hogy az állam írjon ki nyílt pályázatokat a tanárok számára tankönyvek írására, illő díjak felajánlásával. A tankönyvpályázatok legyenek jellegűek, és a bírálók az adott tudományok jeles művelőiből, illetve az adott tantárgyat oktató legkiválóbb tanárokból kerüljenek ki. A szerzetesrendek előljárói pedig „a jelesebb tehetségű” tanároknak „kötelességükké tehetnék” a tankönyvírói munkát. Ezeket a tanárokat aztán egy időre mentesíthetnék a tanítás alól, ellátnák a munkájuk szükséges szakirodalommal, így gyorsan elkészülhetnének az olyannyira szükséges magyar nyelvű tankönyvek.

1845-ben jelent meg a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* „A czélszerű iskolai kézikönyvek szüksége s mikénti szerkesztése” címmel egy tanulmány, amelynek szerzője Homolay Endre református kollégiumi tanár volt.⁵ Cikkének első részében bemutatja a korabeli iskolák tankönyvhasználati szokásait.

„Vessünk pillanatot, ha úgy tetszik, nagyobb tanodáink tanító-termeibe: itt az egyik oktató diktál, társa iskolán kívül íratja le tanítványaival füzeteit, a harmadik egy vagy más tudományban használ ugyan kézikönyvet, de ezt minden általa előadandó tanulmányra ki nem terjesztheti; miért? erre könnyű a felelet: mert hol nem vetettünk, ott nem arathatunk; hol nincs czélszerű kézikönyv, ott kézikönyv szerinti oktatás nem gondolható.”

A szerző szerint a leírt helyzet az általános, és ebből ered jó néhány további súlyos probléma. Ha a tanár maga diktálja le tanítványainak a tankönyvszöveget, akkor – „a holt betűkkel vesztegetjük drágaságoknál drágább időnket”; ha viszont házi feladatként adja a tanár az iskolai órán később feldolgozandó tananyag előzetes lemásolását, akkor „olgy tetemes hibák csúsznak be azokban, hogy a tanítvány – kivált ha tizediktől vagy huszadiktól írta le tanulmányait – hibásan írott szók és mondasok tömkelegéből ki vergődni nem tud...” Az egyetlen megoldás a jó tankönyv. De milyen legyen a „czélszerű kézikönyv”, mi legyen a tartalma, és milyen módszerrel legyen feldolgozva?

A jó tankönyv „a tudomány alapvonalait rajzolja”. De ez nem elég, mert a tankönyv nem önmagában tölti be funkcióját, hanem a tanár közreműködésével:

„Az illető oktató – belátása s ügyessége szerint – ahhoz csatolt fölvilágosító, a tudományt részleteiben fejtegető magyarázatot előszóval terjesszen tanítványai elébe.”

³ Matuskovich (Polykarp) József (1814–1871): szent Benedek-rendi áldozópap, alperjel. 1831-ben lépett a rendbe és teológiai tanulmányainak végeztével 1839-ben szentelték pappá. Ezt követően tanárként működött Nagyszombatban, Komáromban és Pannonhalmán.

⁴ MATUSKOVICH József: *A magyar iskola-könyvek ügyében.* = Athenaeum 1842. I. 27. sz. 578–581.

⁵ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1845. 29. sz. 681–683. A tanulmányt ismerteti: FEHÉR Erzsébet: *i. m.* 195–196.

Így, a tanár előszóbeli magyarázatai nyomán teljesebben ki a tankönyv igazi funkciója: ily módon

„a holt betű nem tartandja fogva a tanulót, meg nem szegi magasba emelkedő szellemi szárnyait; de ellenkezőleg, a tudományt megkedveltetvén vele, elevenítendő lelkét, szabadabb és biztosabb mozgást engedend azon ország felé, mellyből a szellem vétetett, mellyben a szellem leli hazáját.”

Tanulmánya második részében Homolay Endre erre a kérdésre keresi a választ: „Ha igaz, hogy a célszerű kézikönyvek az alapos oktatáshoz szükségesek, hogy lehetne azokra szert tennünk, ezeknek szerkesztésében célhoz vezető eszközöket választanunk?”

A szerző majdnem pontosan azt javasolja, mint három évvel korábban katolikus tanártársa. A protestáns kollégiumi tanárok egyházkerületi gyűlések alkalmával terjesszék a jelenlévők elé a szükséges tankönyvek listáját, s kérjenek jelentkezőket e könyvek megírására. Az a tanár vállalkozzon erre a munkára, „ki arra hivatva érzi magát”, s annak a tankönyvnek a megírását „vállalja föl”, amellyel „tudományos pályáján leginkább foglalatostokodék, melynek – lényegébe hatolván – szellemét föl fogta, azt részleteiben is ismeri”. A tankönyvek elkészült kéziratát azután „illető megvizsgálás végett adassanak az e végre kinevezendő bíráló választmánynak által, melly a jövő gyűlés alkalmával adja be eziránti véleményét”. De egy másik megoldást is ki lehetne próbálni: „vagy ha jobbnak találtatnék, közöltessenek a kéziratok a kerület oktatóival, bírálat és véleményadás végett”. Az ily módon a szerzők egyetértésével és jóváhagyásával véglegessé formált kéziratot „ki kell nyomtatni s az egyházkerület iskoláinak megfelelő osztályaiba be kell vezetni, célszerű használat végett.”

A továbbiakban, a hatalmas anyagból válogatva, két reformkori tankönyv sajtóvisszhangját tekintjük át, amelyet tipikusnak és érdekesnek tekintünk.

Erdélyben jelent meg egy jelentős és széles körben használt magyar nyelvtan, a nagyenyedi kollégium híres tanára, a reformkori liberális ellenzék egyik vezéralakja, Szász Károly tollából, aki 1839-ben „Parthenon” címmel tankönyv-sorozat kiadását kezdte meg. Célja „mindazt, ami házi nevelésnél a gimnaziális iskolákban rendszeres tudományos oktatás tárgya, egyelvű s szellemű dolgozatokban nyújtani.” – írja a szerző előszavában. A hat tárgycsoportra tervezett vállalkozás havi folytatásokban jelent volna meg, felölelve a gimnaziumi oktatás teljes anyagát. Sajnos csak a tervezett sorozat első és második kötete jelent meg, a *Magyar-nyelv-tudomány*. A tankönyv német Becher-Wurst féle módszer alapján íródott, amely a nyelvet logikai szempontból, mint a gondolkodás külső megjelenését fogja fel. A szerző rámutat a nyelvtan értelemfejlesztő és jellemalakító szerepére is. „A nyelvtan – írja Szász Károly – miként a számtan, ok és okozati összefüggésekkel dolgozik.” A beszéd eredetének kérdésével kapcsolatban különbséget tesz az „önkéntelen” (természetes) és a „szózat” (önkéntes) jelek között, s ugyanakkor a nyelv közösségi jellegét is hangsúlyozza. Ezt követően hangtani magyarázatot ad, s kitérve a finn nyelvcsaláddal való rokonság hangtani bizonyítására, a hangtani ismereteket a magyar helyesírás kérdéseivel hozza kapcsolatba. Egyrészt javasolja az úgynevezett „elegyült magánhangzók” (gy, ly, ny stb.) egyjegyű jelölését, és az „sz, zs” helyett is egyjegyű jelzést ajánl. A következetes fonetikus helyesírásért száll síkra. Szász Károlynak e tankönyvben lefektetett nyelvtudományi elvei ellentétes nézeteket váltottak ki a kortársak körében. Egy 1840-ben, Nagyenyeden névtelenül megjelent vitairat,⁶ többek között tájékozatlansággal vádolja Szász Károlyt azért, mert „hitelt adott a finn rokonság hiedelmének.” Éles hangon bírálta Szász tankönyvét a *Figyelmező* kritikusa is.⁷ Tartalmi és pedagógiai-módszertani kifogásokat is hangoztat. A kérdésekben és feleletekben íródott tankönyvet a bíráló módszertani szempontból idősebb diákok számára már nem tartja megfelelőnek és célravezetőnek. Nézete szerint „hosszú,

⁶ Valószínűleg Szász Károly tanártársa, Péterfy Jenő írta.

⁷ *Figyelmező* 1840. 43. sz. 689–699.

értelmetlen, s egyenesen nem folyó kérdések által” ilyen korú tanulókat nem lehet tanítani. A figyelem fenntartásához számukra inkább a szigorú logikai rendszert követő, az előzményekből kiinduló, egymásra épített tananyag feldolgozást kell követni. Nem tartja helyesnek azt sem, hogy egy nyelvtankönyvben a tárgyhoz nem tartozó kérdésekről is szó esik. Kiemeli, hogy tankönyvek esetében „a könyvnyomtatási vizgázatlanság szülte hibák” nem megengedhetőek. A bíráló nyelv-tudományi kifogásait is hosszan sorolja. Jelent meg ismertetés a könyvről a *Nemzeti Társalkodó*-ban is⁸. A szerző a tankönyv eredetiségét és tudományos érdemeit dicséri.

„Sok tudománybecsű kincs van lerakva s az egész oly ügyes szerkezetű és eszes kivitelű, hogy valóban nem tudjuk: az önálló, eredeti felfogásban, talpraesett, egészséges nézeteiben, vagy az eddigi chaotikus zavarok felett lebegő rendszerező lélek hatalmas erejében, páratlan logikájában gyönyörködünk-e inkább.”

A sárospataki református kollégium híres tanára, Kézy Mózes 1830-ban jelentette meg *A fizikának rövid rajzolatja* címmel munkáját. Ezt követte egy kitűnő, a kor tudományos színvonalán álló tankönyv, a pápai református kollégium tanárának, Tarczy Lajosnak 1838-ban megjelent két kötetes *Természettan* című munkája. Jókai, aki Tarczy tanítványa volt, a következőket írja:

„Tarczy Lajos volt a legkitűnőbb tanár a főiskolában. Ő magyarázta a természettant és a felsőbb mathesist....Tankönyve ma is használható.... Hát még az előadása! Azt élvezet volt hallgatni. Ő maga megteremtette a főiskola phisicum–museumát, s experimentációi bűvészestélyek számba mentek.”⁹

E kiváló tanár tankönyvéről a *Figyelmező*ben jelent meg ismertetés.¹⁰ A recenzens a tankönyv legnagyobb érdemének azt tartja, hogy a fizikai jelenségeket „a mathesis vállaira támaszkodva” tárgyalja. Kiemeli, hogy a szerző törekedett arra, hogy e „tudománynak a haladás jelen lépcsője szerint” írja meg tankönyvét, vagyis hogy a legújabb tudományos eredmények is megjelenjenek a munkában. A hőtani, fénytani és elektromosság-tani fejezetekben érvényesül a jó tankönyvek legfontosabb kritériuma, a „helyes rend és a világos magyarázat.” A tankönyv szép és érthető magyar nyelvét is dicséri a bíráló.

A tankönyv második kötetének megjelenése, amely vegytani és mechanikai részeket tartalmaz, 1840-ben komoly sajtóvitát eredményezett a *Figyelmező* hasábjain. Hosszú, több részes ismertetés és bírálat jelent mag a műről előbb Csécsi Imre¹¹ debreceni, majd Wurga János, nagykőrösi református kollégiumi tanárok tollából, melyekre Tarczy válaszolt.

Csécsi Imre, bírálatának¹² elején jelzi, hogy tankönyvek esetében – amelyből ifjak generációi tanulnak – különösen fontos a tudományos szempont. Egy természettudományi tankönyvben nem szerepelhet egyetlen téves adat, egyetlen helytelen értelmezés sem. Ezért igen aprólékos részletességgel veszi sorra a vegytani rész hibáit, és felszólítja a szerzőt, hogy azokat javítsa ki, és tegye közzé egy új kiadásban.

⁸ Nemzeti Társalkodó 1840. II. 1730.

⁹ JÓKAI Mór: *Az én iskolatársaim. Írások életemből*. Bp. 1960. 30–31.

¹⁰ Figyelmező 1838. 39. sz. 653–657.

¹¹ Csécsi (Nagy) Imre (1804–1847) tanár, orvos, a Magyar Tudós Társaság tagja. Debrecenben tanult, majd Pesten és Bécsben orvostudományt hallgatott. 1837-ben orvostudorrá avatták. Debrecenben telepedett le, ahol orvosi gyakorlatot folytatott. 1839-től a kollégium ásvány-, növény- és vegytan tanára lett, az iskola számára ásványgyűjteményt alapított. Természettudományi cikkeket és tankönyveket publikált.

¹² Figyelmező 1840. 13. sz. 193–201.; 14. sz. 215–219.

Warga János Tarczy *Természettanának* mindkét kötetről, és a hozzájuk kapcsolódó *Népszerű égrajz* című tankönyvről is szól részletes, több folytatásban megjelent bírálatában.¹³ Az igen alapos, tartalmi és stilisztikai kérdésekre is kiterő bírálat célja csakis a javítás szándéka – írja Warga. Elismeri, hogy nagy szükség van új és jó természettudományi, köztük fizikai, kémiai, csillagászati tankönyvekre. Természetes, hogy a hazai szerzők külföldi minták nyomán állítják össze tankönyveiket. Azonban nagyon fontos, hogy ne csak átvegyék, hanem át is dolgozzák ezeket a munkákat, saját tanítványaik szükségletei szerint. Elismeri, hogy Tarczy „a tárgyhoz kitűnő tárgyismerettel nyúlt”, hogy munkájában „helyes rendszert” követett, a tankönyv olyan ismereteket tartalmaz, amelyek a tudomány akkori állása szerint teljességgel elfogadhatóak. Vannak benne ugyan kisebb tartalmi hibák, de ezek könnyen kijavíthatók, ugyanúgy, mint a stílus terén tapasztalható esetenkénti „homály és nehézkes előadás.” A bíráló feladata az, hogy rámutasson azokra a hibákra, amelyet a szerző nem ismert fel. Sürgeti az újabb, immár hibáktól mentes kiadás megjelentetését.

Az említetteken kívül számos más tankönyvről jelent meg ismertetés, kritika a korabeli lapokban, amelyekre nem térhetünk már ki. A fentiekkel talán sikerült azt érzékeltetni, hogy hazánkban, a reformkorban mennyire fontos kérdés volt a magyar nyelvű tankönyvek megjelenése, hogy az akkoriban egyetlen, nagyobb tömegekhez eljutó információforrásnak számító hírlapok és folyóiratok milyen sokat foglalkoztak velük, ezzel is segítve népszerűsítésüket. A reformkorban született meg a valódi, mai értelemben vett tankönyvkritika.

FEHÉR KATALIN

¹³ Figyelmező 1840. 15. sz. 229–234.; 16. sz. 250–252.; 18. sz. 278–285.; 20. sz. 315–319.; 21. sz. 327–335.